

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫ ТИЛИНИҢ СӨЗ ЖАСАЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Юсупова Бийбисәнем Турдыбаевна

Әжинияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты Қарақалпақ тили кафедрасының доценти, филология илимлериниң докторы (DSc)

Аннотация. Мақалада қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилиниң сөз жасалыу системасы таллау жасалады. Нақыл-мақаллар тилинде сөзлердиң жасалыу өзгешеликтери үйрениледи. Дөрэнди сөзлердиң мәнилери, сөз шақаптарына қатнасы, фразеологизмлердиң компонентлик қурамында келиуи, стильлик қолланылыу өзгешеликтери ашып бериледи. Нақыл-мақаллар тилиндеги сөз жасалыу қарақалпақ тилиниң сөз жасалыу системасына тийкарланатузғынлығы аффиксация усылы арқалы анықланады.

Гилт сөзлер: нақыл-мақаллар тили, дөрэнди сөз, сөз жасалыу, сөз жасау усыллары, морфемалық усыл, аффиксация, сөз шақаптары.

Аннотация. Мақолада қарақалпақ халқ мақол-маталлари тили сүз ясаиши тизими таҳлил қилинади. Мақол-маталлар тилида сүзларнинг ясаиши хусусиятлари үрганилади. Ясама сүзларнинг маънолари, сүз туркумларига алоқаси, фразеологизмлар компонент таркибида келиши, услубий қўлланылиши хусусиятлари очиб берилади. Мақол-маталлар тилида сүз ясаишининг қарақалпақ тили сүз ясаиши тизимиға асосланыши аффиксация усули орқали анықланади.

Калит сүзлар: мақол-маталлар тили, ясама сүз, сүз ясаиши, сүз ясаиш усуллари, морфемик усул, аффиксация, сүз туркумлари.

Аннотация. В статье анализируется словообразовательная система каракалпакских народных пословиц. Изучаются особенности образования слов в языке пословиц. Выявляются значения производных слов, их соотношение к частям речи, вхождение в компонентный состав фразеологизмов, особенности стилистического употребления. Ососнование словообразования в пословицах по каракалпакской системе словообразования определяется методом аффиксации.

Ключевые слова: язык пословиц, производные слова, словообразование, способы словообразования, морфемный способ, аффиксация, части речи.

Қарақалпақ фольклоры ең киши жанрларының бири – нақыл-мақаллар болып есапланады. Нақыл-мақаллар мазмуны жағынан жүдә кең, терең болып, аз сөз бенен көп мәни береді. Олардың тили астарлы, аұыспалы мәнилерге ийе, жүдә тәсиршең, өткір, көркем болып келеді. Халық данышпанлығының халық турмысының барлық тәрәпин толық қамтйтуғын тиллик көркем көриниси есапланады. Сонлықтан да, нақыл-мақалларды «тоқсан аұыз сөздиң тобықтай түйини» деп атайды.

Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинің пүткіл қурылысын изертлеуі оның бір пүтин система сыпатында қандай бірліклерден, элементлерден, бөлеклерден туратуғынлығын анықлауға мүмкіншілік береді. Усы көз-қарастан, нақыл-мақаллар тилинде қолланылған дөрэнди сөзлер оның тиллик қурылысының әхмийетли бир тәрөпин қурайды. Дөрэнди сөзлер нақыл-мақаллар тилинің лексикалық хәм морфологиялық системасында үлкен бир топар болып, өзине тән өзгешеликleri менен сыпатланады. Оларды қарақалпақ тилиндеги сөз жасау ұсыллары тийкарында таллау жасау нақыл-мақаллар тили сөз жасалыу системасының жеке айрықшалықларын ашып береді.

Қарақалпақ тилиндеги дөрэнди сөзлерди изертлеуі, олардың жасалыу ұсылларын анықлау, сөз жасау ұсылларын белгилеу мәселелери бир қанша илим-изертлеу жұмысларында [2,3,4,5,9,10,11,12,13,14,15,16,17,18,19,201] сөз етилген. Бунда сөз жасалыу хәм дөрэнди сөзлер деген терминге байланысly түрли пикирлер ушырасады.

Дөрэнди сөзлер сөз жасау ұсыллары тийкарында дөреген сөзлер болып есапланады. Нақыл-мақаллар тилинде қурылысы жағынан түбир сөзлер де, дөрэнди сөзлер де үлкен орын ийелейди. Нақыл-мақаллар тилинде сөзлердиң жасалыуы қарақалпақ тилинің сөз жасалыу системасына, ондағы сөз жасау ұсылларына тийкарланып дөреген. Мысалы:

Ел көркейер басшысы менен,

Басшы көркейер қосшысы менен,

Ийтелги абырайлы болар,

Тазылы қусшысы менен. (13-бет)

Ешкили қой өреген,

Қызлы үй өсекшил.(42-бет)

Көримликке қошқар бер,

Сыйласықлы екен дер. (45-бет)

Пәмсизликтің белгиси,

Пайдалы менен пайдасыз,

Сөздиң парқын ойламас. (46-бет)

Қағыспада қазақ өлер. (69-бет)

Айланбада ақсақ озар.(131-бет)

Мысалларда **көркей, басшы, қосшы, абырайлы, тазылы, қусшы, ешкили, өреген, қызлы, өсекшил, көримлик, сыйласықлы, пәмсизлик,**

пайдалы, пайдасыз, ойла, қағыспа, айланба, ақсақ бирликлери сөз жасаушы аффикслер арқалы дөреген дөрэнди сөзлер болып, түрли мәнилерди билдиреди хәм бир неше сөз шақапларына қатнаслы болып келеди. Бундай дөрэнди сөзлер қарақалпақ халық нақыл-мақаллар тилиниң сөзлик қурамында өзине тән бир топарды курайды.

Хәзирги қарақалпақ тилинде сөзлер морфемалық хәм морфемалық емес усыллар тийкарында жасалады. Аффиксация усылы арқалы сөзлердин жасалыуы – қарақалпақ тилиндеги сыяқлы нақыл-мақаллар тилинде де жүдә өнимли кубылыс. Бунда сөз жасаушы аффикслер арқалы атлық, келбетлик, рәуиш, фейил сөзлер көплеп жасалады.

Хәр бир сөз шақабына тән сөз жасаушы аффиклер бар болып, нақыл-мақаллар тилинде олардан төмендегидей атлық сөзлер жасалады:

Сулыу – нәзерде, жүйрик – **тозанда**,

Қыдыр қайда? – деп сорасаң,

Алдыңдағы қара қазанда. (65-бет)

Ойнасқа исенип, ерден қалма. (63-бет)

Өтирикшиниң сөзи суу қысымлағандай. (60-бет)

Бунда тоз сөзинен -аң аффикси арқалы тозаң, ойын түбиринен - а аффикси арқалы ойна, ал усы ойна сөзинен - с аффикси арқалы ойнас атлығы жасалған. Өтирик сөзине - ши аффикси қосылып, усы қәсийетке ийе болған адам мәнисиндеги атлық жасалған. Бундай дөрэнди атлықлар нақыл-мақаллар тилиндеги түрли мәнилик өзгешеликлерге ийе болған сөзлердин жасалыуында әхмийетли орын тутады.

Дөрэнди келбетликлер нақыл-мақаллар тилинде өнимли ушырасады, олардың субстантивлесип келиуи жүдә өнимли кубылыс болып, нақыл-мақалдың қысқа сөзли, терең мәнили сыпаты менен байланыслы. Мысалы:

Ағайинниң қәдирин,

Жалалы болсаң билерсең,

Ата-ананың қәдирин,

Балалы болсаң билерсең. (23-бет)

Киси менен киси тең бе?

Шийки менен **писик** тең бе? (122-бет)

Қартайсаң **умытшақ** боларсаң. (5-бет)

Ат қартайса – **урыншақ**,

Ер қартайса – **сүриншек**. (85-бет)

Ат қартайса **жалтаңшақ** болар,
Адам қартайса **мақтаншақ** болар. (86-бет)
Бай болайын деген жигит **айырбасшыл** келер,
Бий болайын деген жигит **қарындасшыл** келер. (79-бет)
Жигит **жылайман** келсе,
Барды жоқтай жасырар,
Жигит **алғыр** келсе,
Жоқты бардай асырар. (125-бет)
Долы қатын **жылауық**,
Суғанақ қатын **сорауық**. (21-бет)

Жаман сыйыр **сүзеген** келер,
Жаман қатын **гезеген** келер. (46-бет)

Нақыл-мақаллар тилинде пайдаланылған **жалалы, балалы, писик, умытшақ, урыншақ, сүріншек, жалтаңшақ, мақтаншақ, айырбасшыл, қарындасшыл, жылайман, алғыр, жылауық, суғанақ, сорауық, сүзеген, гезеген** дөрөнди келбетликлери адамға тән оғада көп түрли сыпатларды хайўанларға тән белгилер, қәсийетлер менен салыстырып көрсетеди.

Рәуишлердиң жасалығы қарақалпақ тилинде жүдә өнимли емес. Сонлықтан, бул жағдай нақыл-мақаллар тили ушын да тән болып, онда төмендегидей дөрөнди рәуишлер қолланылады:

Шыққан қыз шийден **тысқары**. (67-бет)

Илгери басқан баланы,
Терис қайтқан қарт қайтарар. (38-бет)
Арман жат, берман жат – төсек тарлығы. (71-бет)

Нақыл-мақаллар тили сөз жасалығы системасында дөрөнди фейиллер үлкен орын тутады. Олар бир неше сөз жасаушы аффикслер арқалы өнимли жасалады хәм түрли ис-хәрекетлерди аңлатып келеди. Мысалы:

Еркелетсе анасы,
Талтаңлайды баласы. (40-бет)
Дәмиккеннен қуныққан жаман. (57-бет)
Сақаллы көсеге **таңланса**,
Көсе сақаллыға **таңланар**. (66-бет)
Ашыу менен **қартайсан**,
Күлки менен **жасарарсан**. (60-бет)

Сууда сууынның мүйизи **сырқыраса**,
Қырда қуланнның қулағы **ғуўылдар**. (72-бет)

Қудай қарғаған жаўы менен **сырласар**. (89-бет)

Берилген мысалларда **ерке-ле, талтаң-ла, дәм-ик, таң-лан, қарт-ай, жас-ар, сырқ-ыра, ғуў-ылда, сыр-лас** дөрэнди фейиллери түбирден аңласылған мәниге сәйкес ис-хәрекетлерди билдиреди.

Нақыл-мақаллар тилинде сөз жасаўшы аффикслер ортасында түрли мәнилик қатнаслар көзге түседи. Оларда синоним, антоним хәм омоним аффикслер арқалы сөзлер жасалады. Синоним аффикслер арқалы жасалған дөрэнди сөзлер қолланылады. Мысалы:

Қыздан өткен илгир жоқ,

Қытайдан өткен **билгир** жоқ. (31-бет)

Хожадан **билгиш** қул бар,

Молладан **билгиш** тақыўа бар. (93-бет)

Жаман ешек **жатаўық** (67-бет)

Ешектиң жүги жеңил болса, **жатаған** келер,

Еркектиң жүги жеңил болса, **жараған** келер. (67-бет)

Бунда келбетлик жасаўшы -гир хәм - гиш, -аўық хәм -аған аффикслери бирдей мәнидеги **билгир-билгиш, жатаўық-жатаған** дөрэнди сөзлерин жасаған синоним аффикслер болып есапланады.

Сондай-ақ, -сыз//-сиз аффикслери -бий, -на префикслери менен синоним болып келеди. Мысалы:

Гүналының отына **бийгүна** жанар. (77-бет)

Дәўлетлиниң тасы сынар,

Бийдәўлеттиң басы сынар. (75-бет)

Сондай-ақ, жоқарыдағы «Жигит **жылайман** келсе, Барды жоқтай жасырар,..» (125-бет), «Долы қатын **жылаўық,..**» (21-бет) нақылларында да **жылайман** хәм **жылаўық** дөрэнди келбетликлери синоним аффикслер арқалы жасалған болып, усы жылаў хәрекетине бейимлилик мәнисин билдиреди.

Нақыл-мақаллардың түрли басылымларында дөрэнди сөзлерге байланыслы гейпара өзгешеликлер де ушырасады. Мысалы:

Көшпеншиге жаў көп. (113-бет)

Ақбөкенди жатыр деме,

Көшпенши журтты отыр деме. (14-бет)

Ақ бөкенди «жатыр» деме,

Көшпели елди «отыр» деме. (181-бет)

Берілген мысалларда **көшпенши** хәм **көшпели** дөренди келбетликлерин жасаған аффикслер синонимлик сыпатқа ийе.

Улыўма, нақыл-мақаллар тили сөзлик қорының байлығы оның тил қурылысындағы дөренди сөзлер арқалы да айқын көринеди. Адамға тән унамлы минез-қулық, қәсийет, жақсы пазыйлет мәнисин билдириўде төмендегидей дөренди сөзлер қолланылады:

Өзин ғана ойлаған,

Жаман адам белгиси.

Өзгени де ойлаған,

Адамшылық белгиси. (58-бет)

Жақсы адам **адамгерлик** билдирер,

Жаман адам найзасына илдирер. (51-бет)

Жақсы жарлыдан шығар,

Адамгершилик арлыдан шығар. (54-бет)

Бунда **адамшылық**, **адамгерлик**, **адамгершилик** сөзлери синоним аффикслер арқалы жасалып, бирдей мәнилерди аңлатады.

Антоним аффикслер арқалы жасалған дөренди сөзлер нақыл-мақаллар тилинде пикирдің өткирлиги тәсирлилиги ушын хызмет ететуғын көркемликте пайда етеди. Мысалы:

Арғымақ бирде **жаллы**, бирде **жалсыз**,

Ер жигит бирде **маллы**, бирде **малсыз**. (35-бет)

Сондай-ақ, нақыл-мақаллар тилинде - ық // -ик омоним аффикслери арқалы жасалған дөренди сөзлер ушырасады. Мысалы:

Сынықтан мертик жаман. (57-бет)

Қурастырып айтса, қулдыки жөн,

Бириктирип айтса, бийдики жөн. (95-бет)

Ериннің **жырық** жери,

Тостағанның **кетик** жерине келеди. (65-бет)

Дөренди сөзлер нақыл-мақаллар тилинде пайдаланылған фразеологизмлердің компонентлик қурамында да ушырасады. Мысалы:

Жақсыдан жаман туўар,

Ыссы нанға алғысыз.

Жаманнан жақсы туўар,

Адам айтса нанғысыз. (48-бет)

Аўзы епли кисиге арба-өгиз де жуўап. (135-бет)

Қәдеми қутлының мәртебеси уллы.(70-бет)

Нақыл-мақаллар менен фразеологизмлер арасында мәнилик жақтан тығыз байланыс бар болып, айырым жағдайларда фразеологизм нақыл-мақал ямаса нақыл-мақал фразеологизм хызметінде келеди. Мәселен, Г.Айназарова «Аўызлыға сөз болып, аяқлыға жол болып» [1, Б.74] бирлигин теңлес еки компонентли фразеологизм сыпатында көрсетеди. Бундай бир-бириниң қурылысына өтиў процеси басқа да түркий тиллерде ушырасады. Семантикасы жағынан улыўмалыққа ийе екенлигине тийкарланып, Б.Жураева «Санамай сегиз демеў – Санамай сегиз деме. Жети өлшеп бир кесиў – Жети өлшеп бир кес» сыяқлы бирликлерди фразеологизмлер тийкарында қәлиплескен нақыллар деп көрсетеди. [6, Б.17]. Н.Ўәлий улы фразеологизмлердиң көркемлик өзгешеликлерин таллаў жасағанда төмендеги бирликлерди де атап өтеди: «...гипербола – *қыл өтпестей; ийне шаншар жер жоқ; түймедейди түйедей етти*, литота – *түйедейди түймедей етти*, синекдоха – *аўызлыға жол, аяқлыға сөз бермеди*, оксиморон – *жаңбыр жаўмай мойнына суў кетти; ақпанда ақ жаўын тиледи, күн ашықта басына булт үйириледи; жипсиз байланды, илгери басқан қәдеми кери кетти*, плеоназм – *аўыздан-аўызға тарады; ақыр-аяғы, кетпен-таяғы*, синоним – *жуўып-шайып отыр, айналасы аман, тәңиреги түгел*; антоним – *ақ дегени алғыс, қара дегени қарғыс; не өлиде, не тириде жоқ* т.б. каламбур – *жақсы ашыўшақ болмас, ашыўшақ жақсы болмас; ...т.б.*» [21, Б.9-10]. Қарақалпақ нақыл-мақалларында да бундай көркемлик өзгешеликлер ушырасады:

Аяқлыға жол,

Аўызлыға сөз болма. (136-бет) Бунда мақалдағы аяқлы, аўызлы дөренди сөзлери синекдохалық мәниде келеди.

Улыўма, нақыл-мақаллар тилинде дөренди сөзлер түрли стильлик хызметлерди атқарады. Олар нақыл-мақал тилиниң тәсирлигин, өткірлигин, образлылығын арттырып көрсетеди, эмоциональ-экспрессивлик мәнилерди сәўлелендиреди. Тилдиң көркемлеў куралларынан троп хәм стилистикалық фигуралардың хызметінде келеди.

Теңеўлер инсан турмысындағы түрли ўақыяларды, қатнасықларды, белгилерди хәм т.б. басқа уқсас нәрселер менен салыстырыў арқалы

жасалып, бундай теңеулер нақыл-мақаллар тилинің өзине тән көркемлігін, тәсіршеңлігін, реңбе-рең мәнилік байлығын көрсетеді. Мысалы:

Тууған жердің торғайы,
Турымтайдай көринер,
Қулыны **тайдай** көринер,
Қызлары **айдай** көринер. (37-бет)
Хаялы жоқ кисиге,
Соқыр кемпір **айдай** көринер.
Шаршап киятырған кисиге,
Тал таяқ **тайдай** көринер,
Аш болып киятырған кисиге,
Қара тақан **майдай** көринер. (126-бет)

Зат, хәрекет ямаса басқа да қубылыстарға тән белгини асыра силтеп ямаса хәдден тысқары киширейтип сүүретлеуіге тийкарланған гипербола хәм литоталық мәнилерге ийе салыстырыулар нақыл-мақаллардың тиллик қурылысына енген дөрөнди сөзлердің тәсіршеңлігін, эмоциональ-экспрессивлик бояулылығын арттырады. Мысалы:

Түйедей бойың болса,
Түймедей ойың болсын. (82-бет)
Түйедей қыз берип,
Түймедей ет жемедик. (122-бет)

Улыұма, бундай мәнилер қарама-қарсылығы, антитеза усылы нақыл-мақаллар тилиндеги дөрөнди сөзлер арқалы шебер берилгенин төмендеги мысаллардан айқын көриуіге болады:

Қыздың тамағы **қылдай**,
Улдың тамағы **урадай**. (39-бет)
Душпаның **пешшедей** болса да, **пилдей** көр. (88-бет)
Тышқандай жауыңды **арысландай** көр. (35-бет)

Нақыл-мақаллар тилинде аффиксация усылы арқалы жасалған дөрөнди сөзлер троптың басқа да түрлеринің хызметин атқарып келиу менен бирге, стилистикалық фигуралар дүзиуде де өнімли пайдаланылады. Олардан тәкирардың бир неше түрлерин жасауда әхмийети қурал сыпатында хызмет атқарады. Мәселен, нақыл қатарларының басында, ортасында ямаса ақырында бир аффикс арқалы жасалған ұқсас дөрөнди сөзлер тәкирарланып келеді:

Ел даўсыз болмас,
Таў жарсыз болмас,
Ер жаўсыз болмас,
Жер таўсыз болмас,
Ел қызсыз болмас,
Жер гүлсиз болмас. (15-бет)

Аталы бала – аяўлы,
Енели бала – елеўли.

Аталы бала – арқалы,
Енели бала – еркели. (91-бет)

Улыўма, нақыл-мақаллар тилинде дөрэнди сөзлердиң үлкен бир топламы жәмленген. Олар қарақалпақ тилиндеги бир қанша усыллар арқалы жасалған сөзлер болып, нақыл-мақаллар тилиниң көркемлиги, тәсирлилиги ушын үлкен хызмет атқарады. Олардың аффиксация усылы арқалы жасалыўы жүдә өнимли. Сөз жасаўшы аффикслер арқалы атлық, келбетлик, санлық, рәўиш сөзлер жасалған. Сөз жасаўшы аффикслер ортасында синоним, антоним хәм омним аффикслер ушырасады. Аффиксация усылы арқалы жасалған дөрэнди сөзлер троп хәм стилистикалық фигуралардың хызметинде келип, нақыл-мақал тилин көркемлик, образлылық сыпат береді.

Әдебиятлар:

1. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Н.: Бердақ атындағы ҚМУ, 2005. – 117 бет.
2. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык III Фонетика и морфология часть I (Части речи и словообразование) – М.: Изд. Акад.Наук СССР, 1952. – 544 с.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы.– Н.: Қарақалпақстан, 1979. – 126 бет.
4. Бекбергенова Г.А. Ҳозирги қарақалпақ тилида отнинг субъектив баҳо формалари: Филол. фан. фалс. д-ри (PhD) .. дис. автореф. – Н.: 2021. – 52 бет.
5. Da'wletov A., Da'wletov M., Qudaybergenov M. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy till Morfemika. Morfbnologiya. So'z jasaliw. Morfologiya. – N.: Bilim, 2010. – 252 bet.
6. Жўраева Б.М. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри (DSc) ... дис. автореф.. – С.: 2019. – 74 бет.

7. Қарақалпақ фольклоры Т. 88-100. – Н.: Илим, 2015. – 544 бет.
8. Қарақалпақ фольклоры Көп томлық IV том. – Н.: Қарақалпақстан, 1978. – 348 бет.
9. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилинің морфемикасы. – Н.: 2001. – 34 бет.
10. Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги атлық сөзлер. – Н.: 1961. – 54-57-бетлер.
11. Нажимов А. Қарақалпақ тилинде жуп хәм тәкирар сөзлер. – Н., Қарақалпақстан, 1979. – 112 бет.
12. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилининг сўз ясаиш тизими: Филол. фан. д-ри (DSc) ...дисс. автореф. – Н.: 2020. – 74 бет.
13. Нажимов П. Қарақалпақ тилинің сөз жасалыў системасы. – Н.: Илим, 2019. – 200 бет.
14. Patullaeva G.S. Qaraqalpaq tilindegi so'zlerdin' morfemaliq qurılısı. – T.: Fan, 2007. – 44 bet.
15. Patullaeva G.S. Qaraqalpaq tilindegi sóz jasalıw. – T.: Tafakkur avlodi, 2020. – 200 bet.
16. Пахратдинов Қ., Сейтназарова И. Қарақалпақ тилиндеги аффикслердин көрсеткиши. – Н.: Қарақалпақстан, 2018. – 24 бет.
17. Пирниязова А. Қарақалпақ тилиндеги омоним аффикслер. – Т.: Тафаккур, 2012. – 32 бет.
18. Опаева Р.А. Хәзирги қарақалпақ тилида кўшма отларнинг лингвистик тахлили: Филол. фан. фалс. д-ри (PhD) .. дис. автореф. – Н.: 2021. – 47 б.
19. Хәзирги қарақалпақ тили Морфология. – Н.: Қарақалпақстан, 1981. – 265 бет
20. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы Сөз жасалыў хәм морфология. – Н.: Билим, 1994. – 451 бет.
21. Уәлиұлы Н. Фразеология және тилдик норма. – А.: Республикалық баспа кабинеті, 1998. – 114 бет.